

<https://doi.org/10.67471/ITHA2428>**AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ (ANTİK DÖVR)****Nizami Zeynalov**

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

nizami.zeynalov@mdu.ed.az

Xülasə: *Hazırkı məqalə vətən tarixşünaslığının aktual problemlərindən birinə - qədim yunan coğrafiyaşünası Strabonun və digər antik müəlliflərin məlumatları əsasında Azərbaycanın tarixi ərazilərinin beynəlxalq ticarət əlaqələrindəki roluna həsr olunmuşdur. Əsrlər boyu ticarət əlaqələri Şərq və Qərb xalqlarının iqtisadi və mədəni integrasiyası prosesində mühüm rol oynamışdır.*

Açar sözlər: *Tarixi Azərbaycan, Xəzər dənizi, Kür çayı, Qafqaz Albaniyası, Midiya Atropatena, Qara dəniz, Böyük İpək Yolu, İberiya, Fasis çayı*

GİRİŞ

Antik dövrdə regional və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin öyrənilməsi və ölkəmizin bu əlaqələrdə rolu məsələsi Azərbaycan tarixinin də aktual problemlərindən biridir. Əsrlər boyu Şərq və Qərb xalqlarının iqtisadi və mədəni integrasiyası prosesində ticarət əlaqələrinin böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan qədim Azərbaycan əraziləri də Şərqlə Qərbin integrasiyası prosesinə öz töhfəsini vermişdir. Yazılı qaynaqların məlumatlarının və arxeoloji materialların məhdud olmasına baxmayaraq, bu materiallar Azərbaycanın tarixi ərazilərinin hələ e.ə. IV-III əsrlərin qovşağından başlayaraq eramızın ilk əsrlərinə doğru beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rol alması haqqında əsaslı fikir yürütmək imkanı verir. Hesab etməyə tam əsaslar vardır ki, Azərbaycanın şimal əraziləri, antik Albaniya dövləti əsasən Xəzərətrafi tranzit ticarətində mühüm rol oynamışdır.

Əslində, antik Albaniyanın əlverişli geostrateji mövqeyə malik olması və tranzit ticarət yollarının üzərində yerləşməsi onun beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemində mühüm aktor olmasını şərtləndirən amillərdən biri idi. Yazılı qaynaqların məlumatları əsasında hesab etmək olar ki, Albaniyanı qonşu regionlarla və beynəlxalq aləmlə birləşdirən, bilavasitə Albaniyanın ərazisindən keçən bir neçə mühüm ticarət yolları mövcud olmuşdur. Hesab etmək olar ki, bu yollardan biri cənubdan, İranın mərkəzi əyalətlərindən gələrək Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçməklə üzü şimala doğru istiqamətlənmiş, digəri Orta Asiya ərazisindən gələrək Xəzər dənizi vasitəsilə Kür çayının mənsəbinə çıxmış, Kür çayı vasitəsilə İberiyaya, buradan isə Fasis çayı vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə yönəlmişdir (Bax: xəritə-sxem 1). Bu yollar heç şübhəsiz ki, Qədim Çindən gələn Böyük İpək yolunun müxtəlif qolları olmuşdur.

PROBLEMİN ARAŞDIRILMA VƏZİYYƏTİ

Qeyd etmək lazımdır ki, antik dövrdə Azərbaycan ərazilərindən keçən ticarət yolları məsələsi istər vətən tarixşünaslığında, istərsə də dünya tarixşünaslığında kifayət qədər geniş araşdırılmışdır. Xüsusilə, Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı su ticarət yolu məsələsi tarixşünaslığın geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin bu qədər geniş tədqiq edilməsinə baxmayaraq bu ticarət yollarının fəaliyyəti ilə bağlı yekdil nəticəyə gəlinməmişdir. Bir qrup tədqiqatçılar antik Albaniya ərazisindən keçən tranzit ticarət yollarının, xüsusilə, Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı su ticarət yolunun varlığını ümumyyətlə şübhə altına almış və ya müəyyən qeyd-şərtlərlə qəbul etmişlər (2; 7; 18; 20; 21). Digər qrup tədqiqatçılar isə bu yolların mövcudluğunu və antik dövrdə bu yollarla qızgın ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsi qənaətinə olmuşlar (8; 3; 11; 12; 13; 14). Əlbəttə, kifayət qədər araşdırılan tezislər üzərində dayanmadan araşdırmalarda demək olar ki, toxunulmayan, üzərindən daha çox sükutla keçilən iki məqama diqqət yetirmək istərdik. Bunlardan birincisi Qara dənizlə Xəzər

dənizi arasındakı Kür çayı vasitəsilə su ticarət yolunun Orta Asiyadan keçən hissəsinin Oks çayı boyunca həm də quru yolla davam etdirilməsi ehtimalı, ikincisi Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçməklə üzü şimala doğru istiqamətlənmiş tranzit ticarətdə Albaniyanın adının mənbələrdə xatırlanmaması məsələsidir. Birinci məsələ ilə bağlı tarixşünaslıqda ümumiyyətlə heç bir fikri irəli sürülməmiş və bu ehtimal tamamilə istisna edilmişdir. İkinci məsələ - Dərbənd keçidi vasitəsilə aparılan ticarətdə Albaniyanın adının xatırlanmaması məsələsi ilə bağlı problemi araşdıran tədqiqatçılar, xüsusilə vətən tədqiqatçıları bunun üzərindən sükutla keçmişlər. Halbuki məhz bu məsələ, yəni Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçməklə üzü şimala doğru istiqamətlənmiş tranzit ticarət yolunun işlək olmamasını sübuta yetirmək üçün opponentlərin, xüsusilə də erməni tədqiqatçıları arasında əsas arqumentlərdən biri olmuşdur. Erməni tədqiqatçıları bu faktoru xüsusilə qabartmaqla Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçən ticarət yolunu və bu ticarət əlaqələrində Albaniyanın rolunu tamamilə heçə endirməyə çalışmışlar (9, s.54-57). Buna görə də biz hazırkı tədqiqatda tarixşünaslıqda toxunulmayan bu məqamların araşdırılmasına diqqət yetirəcəyik. Hesab edirik ki, bu, hazırkı tədqiqatın aktuallığını müəyyən edən əsas cəhətdir.

PROBLEMİN MƏNBƏŞÜNASLIQ BAZASI.

Problemənin araşdırılması üçün bir sıra antik qaynaqların materiallarından, ilk növbədə, Strabonun məlumatlarından istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı məsələnin araşdırılması üçün ən dolğun və nisbətən geniş məlumatlar Strabonun “Coğrafiya” əsərində öz əksini tapmışdır. Antik müəllif Strabonun və onun “Coğrafiya” əsərinin elmi-tənqidi baxımdan öyrənilməsi işi XIX əsrdən başlanmışdır. Məlumdur ki, Amasiyalı Strabon e.ə. 64/63 və eramızın 23/24-cü illəri aralığında yaşamış, onun tərəfindən iki məşhur əsər – “Tarixi qeydlər” və “Coğrafiya” əsərləri qələmə alınmışdır. Lakin bizə məlum olmayan səbəblərdən müəllifin “Tarixi qeydlər” əsəri itirilmiş, 17 kitabdan ibarət olan “Coğrafiya” əsəri isə dövrümüzədək gəlib çata bilməmişdir. Bu sonuncu əsərini Strabon “Tarixi qeydlər” əsərindən sonra yazmış, təqribən e.ə. 7-ci ildə başa çatdırmışdır (15, s.778). Hətta bəzi mütəxəssislərin fikrincə “Coğrafiya” əsərindəki bəzi bütöv mətnlər “Tarixi qeydlər” əsərinin qısaldılmış parçalarından ibarətdir. Əsərin XI kitabı bilavasitə Qafqaz, Xəzəratrafi ərazilər, o cümlədən tarixi Azərbaycanın əraziləri olan antik Albaniya və Atropatena haqqında son dərəcə qiymətli məlumatlarla zəngindir.

Strabonun “Coğrafiya” əsəri hələ antik dövrdə müəlliflər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və ona mötəbər qaynaq kimi istinad edilmişdir. Heç şübhəsiz, Strabonun özünün də bu əsərini yazmaq üçün istifadə etdiyi mötəbər mənbələri olub və müəllifin istifadə etdiyi belə mənbələr onlardır. Lakin hazırkı tədqiqat işində bizi maraqlandıran XI kitabın mənbələridir. Mütəxəssislərin ümumi rəyinə görə “Coğrafiya” əsərinin XI kitabının mənbələrini Mitlenli Teofan, Amasiyalı Hipsikrat, Skepsisli Metrodor və Kvint Dellinin bizim dövrümüzədək gəlib çatmayan əsərlərindən istifadə etmişdir (15, s.787).

Strabonun “Coğrafiya” əsəri ilə yanaşı, hazırkı tədqiqatda Böyük Plini, Klavdi Ptolemey, Flavi Arrian, Qay Yuli Solin, Klavdi Elian və b. antik müəlliflərə də yeri gəldikcə istinad edilmişdir.

XƏZƏR DƏNİZİNİN QƏRB SAHİLİ BOYUNCA UZANAN TİCARƏT YOLU

Antik Albaniyanı qonşu regionlarla birləşdirən və Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca keçən ticarət yolu barədə antik coğrafiyaşünas Strabonun məlumatı əsasında fikir irəli sürmək mümkündür. Strabon, Albaniyadan şimalda, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində yaşayan, sarmat tayfa birliyinə aid olan aors tayfalarının təsvirini verərkən yazır: “...onlar (aorslar – Zeynalov N.D.) *Kaspi* (Xəzər dənizi – Zeynalov N.D.) *sahillərinin böyük bir hissəsinə sahibdirlər. Buna görə də onlar dəvə karvanı ilə Babil və Hind mallarını ermənilərdən və midiyalılardan alırlar, həddən ziyadə var-dövlətləri sayəsində qızıl bər-bəzək gəzdirlirlər*” (Strabo, XI,5,8). Strabonun bu məlumatından aydın görünür ki, Albaniyadan şimalda, Kaspi keçidi (Dərbənd keçidi) yaxınlığında yaşayan aors tayfaları

Şərq ölkələri olan Armeniya və Midiya ilə karvan ticarətinə malik olmuşlar və bu ticarətdən böyük mənfəət əldə etmişlər. Lakin görünür ki, bu ticarət əlaqələri bilavasitə deyil, tranzit ticarətdə fəal aktor kimi çıxış edən Albaniya vasitəsilə saxlanmışdır. Lakin maraqlıdır ki, qədim coğrafiyaşünas özünün bu məlumatında Albaniyanın adını ümumiyyətlə xatırlatmamışdır. Halbuki Strabona Albaniya çox yaxşı məlum idi və qədim müəllif özünün “Coğrafiya” əsərinin 17-ci kitabının 4-cü fəslini bilavasitə Albaniyaya həsr etmişdir. Məlumdur ki, nə Armeniya, nə də Midiya aors tayfalarının geniş yayıldığı Sarmatiya ərazisi ilə bilavasitə sərhədə malik olmamışlar. Albaniya isə, Klavdi Ptolemeyə görə, bilavasitə Sarmatiya ilə həmsərhəd idi (Ptol, V,8,7). Tarixi Armeniya Albaniyadan cənub-qərbdə, Mesopotamiyanın şimalında, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarında yerləşirdi (6, s. 227). Midiyaya gəlincə isə Strabonun elə özünün məlumatına görə bu ölkənin bir hissəsi olan “Atropat Midiyası”nın sərhədləri e.ə. II-I əsrlərin qovşağımadək Kaspiana vilayətini də əhatə etməklə Kür çayının aşağı axarlarına kimi uzanmışdır (Strabo, XI,14,5). Kür çayından şimaldakı Xəzərsahili vilayətlər isə bilavasitə Albaniyaya məxsus olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Böyük Plini də Xəzər dənizinin məhz bu hissəsini Alban dənizi adlandırmışdır (Plin, VI,38). Deməli, aydın olur ki, istər Midiya, istərsə də Armeniya tacirlərinin Sarmatiya və Böyük Çöl zonası ilə ticarət əlaqələri məhz Albaniya vasitəsilə aparılmışdır. Bəs bu ticarət əlaqələrində Albaniyanın adının xatırlanmamasının səbəbi nədir? Hesab etmək olar ki, əsərinin 4-cü fəslində Albaniyadan danışan müəllif, 5-ci fəsilə Qafqaz sıra dağları vasitəsilə Albaniyanın şimal qonşularının vəziyyətindən və onların apardıqları ticarət əlaqələrindən danışarkən Albaniyanın adını təkrar xatırlatmaq istəməmişdir. Çünki aydın məsələ idi ki, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində böyük bir əraziyə sahib olan aorslarla aparılan bu ticarət əlaqələri Albaniyanın ərazisi nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməzdi.

Strabonun məlumatında Şərq mallarının bilavasitə “ermənilərdən və midiyalılardan” alınması məsələsinə gəlincə isə erməni tarixçiləri hesab edirlər ki, bu vəziyyət Armeniya və Midiyanın Dərbənddən keçən ticarət yolundan deyil, başqa yoldan, daha dəqiq desək Meotida-Kolxida yolundan istifadə etməklə həyata keçirilirdi (9, s.59-60). Lakin erməni tarixçilərinin bu fikirləri ilə razılaşmaq qətiyyəən mümkün deyil. Əvvəla ona görə ki, Strabon bu ticarət əlaqələrinin Armeniya və Midiya vasitəsilə aparıldığını deyil, armeniyalı və midiyalı tacirlər tərəfindən aparıldığını açıq şəkildə vurğulayır. Yəni qədim coğrafiyaşünası bu ticarətin konkret ölkələr (Armeniya və Midiya) vasitəsilə deyil, tacirlər vasitəsilə aparıldığını yazır. Hesab edirik ki, aorslarla ticarət əlaqələri Albaniyanın ərazisi vasitəsilə həyata keçirilsə də, bu ticarət əlaqələrində Alban tacirləri bilavasitə iştirak etmirdilər. Bu da təbiiyədir. Görünür şərq ölkələri ilə aparılan ticarətdə üstünlük armeniyalı və midiyalı tacirlərin əllərində cəmləşdiyindən onlar bu malları özləri bilavasitə Albaniyanın ərazisindən keçməklə, dəvə karvanları vasitəsilə Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərinə aparırdılar. Heç şübhəsiz ki, Albaniya onun ərazisindən keçən bu vasitəçilik ticarətində maraqlı olmuş, armeniyalı və midiyalı tacirləri öz ərazisindən əcnəbi ölkələrin tacirləri sifətilə buraxmışdır. Strabonun qeyd etdiyi “Babil malları” məhz Armeniya tacirləri, “Hind malları” isə Midiya tacirləri vasitəsilə şimal ölkələrinə ötürülürmüş. Bu ticarət aorslara böyük gəlir gətirdiyi kimi, görünür həm də Albaniya üçün mənfəətli olmuş və Albaniya bu ticarət əlaqələrinə heç bir maneəçilik törətməmişdir.

Midiyalı tacirlərin aorslarla aparılan bu ticarətdə bilavasitə iştirakını başqa bir amillə də izah etmək mümkündür. Məlumdur ki, e.ə. son əsrlərdə Atropatenanın sərhədləri Kaspiana vilayətini əhatə etməklə Kür çayının mənsəbinə kimi uzanmışdır. Bu barədə Strabon yazır: “*Əvvəllər kiçik bir ölkə olan Armeniyanı Artaksi və Zariadrın müharibələri böyütdü. Onlar öz mülklərini genişləndirərək qonşu xalqlardan, məhz midiyalılardan Kaspiananı, Favnitidanı və Basoropedanı aldılar*” (Strabo, XI,14,5). Strabon bu məlumatında “midiyalılar” dedikdə qonşu ərazi kimi Atropatenanı nəzərdə tutmuşdur. Məlumdur ki, Strabonun əsərində Atropatena həm də “Atropat Midiyası” kimi xatırlanmışdır (Strabo, XI,13,1). Atropat Midiyasının ərazisinə daxil olan Kaspianada yaşayan kaspilər görünür, bu ticarət əlaqələrində kifayət qədər fəal olmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, kaspilərin bu ticarət əlaqələrində iştirak etmələri fikri tarixşünaslıqda yeni deyildir. Vaxtilə bu fikir Dağıstan alimi M.Hacıyev tərəfindən irəli sürülmüş bir fərziyyədir (4, s.108; 5, s.27). Vətən

tarixşünaslığında arxeoloq İ.Babayev də bu fikrə tərəfdar çıxmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ.Babayev mexaniki səhvə yol verərək öz tədqiqatında antik müəllif Klavdi Eliandan gətirilən parçanın istinad yerini və eyni zamanda antik müəllifin adı ilə bağlı tarixşünaslıqda qəbul edilmiş abreviaturanı da düzgün göstərməmişdir (1, s.23). Biz də bu fərziyyəyə tərəfdar olaraq hesab edirik ki, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca aparılan tranzit ticarət əlaqələri kaspilərin iştirakını nəzərə almadan həyata keçirilə bilməzdi. Kaspilərin ticarət əlaqələrində fəal iştirakı yazılı qaynaqların materialları ilə də təsdiq edilir. Kalvdi Elianın məlumatından görünür ki, kaspilər məhz dəvələr vasitəsilə karvan ticarətində iştirak edir, öz mallarını Ekbatan şəhərinə qədər aparırdılar (Aelian, De anim., XVII, 32). Güman etmək olar ki, kaspı tacirləri bu ticarət yolu vasitəsilə təkcə cənuba doğru deyil, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca həm də üzü şimala doğru hərəkət edir, aorslarla ticarət əlaqələrinin fəal iştirakçısı olurdular. İstisna etmirik ki, Strabonun “midiyalı” tacirlər ifadəsi altında kaspilər də nəzərdə tutula bilərdi. Məhz Ekbatanda Hind mallarını alan kaspı tacirləri, digər midiyalılarla birlikdə bu ticarətdə fəal iştirak edə bilərdilər. Təsadüfi deyil ki, antik ənənədə Xəzər dənizinin istər cənub-qərb, istərsə də şimal-qərb sahillərində bir sıra əlverişli keçidlər məhz kaspilərin adları ilə bağlı olmuşdur (Strabo, XI,9,1; Arr., Anab, III,20,30; Plin., VI,30; Luc., De bell., VIII, 220; Tac., Hist., I, VI; Tac., Ann., VI,33; Jos. Flav., Ant. Jud., XVIII, 97). Kaspilərin nəinki təkcə antik Qafqaz Albaniyasında, həm də bütün Qafqazda, hətta Ön Asiyada, Yaxın və Orta Şərqdə kifayət qədər tanınmış tayfa birliyi olmuşdur (10, s.91-104). Qədim Dünyada həm də əla gəmiqayranlar kimi tanınan kaspilərin Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolunda müstəsna rola malik olmaları şübhəsizdir.

KÜR ÇAYI BOYUNCA KEÇƏN TİCARƏT YOLU

Antik Qafqaz Albaniyası ərazisindən keçən digər mühüm tranzit ticarət yolu isə Xəzər dənizi və Kür çayı vasitəsilə Qara dənizin şərq sahillərinə çıxan ticarət yolu olmuşdur (Bax: xəritə-sxem 1). Strabonun məlumatına əsasən bu ticarət yolu vasitəsilə Baktriya və Hindistanla əlaqələr saxlanılmışdır. Bu ticarət yolunun işlək olması haqqında Strabon yazır: “*Aristobul qeyd edir ki, Oks... (Amudərya çayı – Zeynalov N.D.) Asiyada görünən ən böyük çaylardandır. Onun sözlərinə görə bu çay gəmiçilik əhəmiyyətinə malikdir (həm o, (Aristobul – Zeynalov N.D.) həm də Eratosfen bu məlumatı Patrokldan götürmüşlər) və çoxlu Hind malları onun aşağı axarları vasitəsilə Hirkan (Xəzər dənizi – Zeynalov N.D.) dənizinə, buradan isə Albaniyaya, Kür çayı vasitəsilə Evksinə (Qara dəniz – Zeynalov N.D.) aparılır*” (Strabo, XI,7,3). “Coğrafiya” əsərinin digər yerində isə Strabon yazır ki, “*...Baktriana və Soqdiyanı bir-birindən ayıran Oks çayı, deyirlər ki, özünün gəmiçilik əhəmiyyəti ilə fərqlənir, dağların o tərəfindən gətirilən (müasir Əfqanıstan və Hindistanı ayıran dağların şərq tərəfi nəzərdə tutulur – Zeynalov N.D.) Hind malları onun aşağı axarları vasitəsilə Hirkan dənizinə gətirilir, buradan isə qonşu ölkələrin çayları vasitəsilə Ponta qədər aparılır*” (Strabo, II,1,15). Göründüyü kimi Strabonun hər iki məlumatı bir-birini tamamlayır. “Qonşu ölkələrin çayları” dedikdə, heç şübhəsiz ki, Strabon məhz Albaniyanı və İberiyani, bu ölkələrin ərazisindən axan Kür və Rioni çaylarını nəzərdə tutmuşdur. Antik coğrafiyada müasir Qara dəniz Evksin Pontu və ya sadəcə Pont dənizi adlandırılırdı. Deməli, Şərq mallarının qərb istiqamətində daşınması təkcə quru yolları vasitəsilə deyil, həm də dəniz və çay yolları vasitəsilə də həyata keçirilmişdir, gəmiçilik əhəmiyyətinə malik olan Kür çayı bu tranzit ticarətdə mühüm rol oynamışdır. Kür çayı vasitəsilə bu mallar İberiyaya (müasir Gürcüstan – Zeynalov N.D.), burada isə Böyük Plininin qeyd etdiyi kimi, “*5 gündən çox olmayan quru yolu vasitəsilə Pont dənizinə tökülən Fasis (müasir Rioni çayı – Zeynalov N.D.) çayına aparılırdı*” (Plin, VI,19,52). Beləliklə, digər antik müəllif Böyük Plini də Strabonun məlumatlarını təsdiq edir. Böyük Plininin başqa bir məlumatından o da aydın olur ki, romalılar hələ e.ə. II əsrin sonlarında Hindistandan Baktriyaya qədər yolun 7 günlük məsafədə olmasını da araşdırmışlar (Plin, VI,19,52). Həm də bu məlumatında Böyük Plini bilavasitə e.ə. II-I əsrin müəllifi Mark Varrona istinad etmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, Xəzər dənizi, Kür çayı, Rioni çayı və Qara dəniz vasitəsilə aparılan ticarət Xəzərin cənub sahilləri boyunca quru yolları vasitəsilə aparılan ticarətdən daha əlverişli olmuşdur. Bu, əlbəttə quru yolları ilə müqayisədə dəniz və çay

yollarından istifadə etməklə ticarət əlaqələrinin daha sürətli və qısa müddətdə həyata keçirilməsi demək idi. Çünki Kür çayı vasitəsilə həyata keçirilən su ticarət yolu uzunluğuna görə Xəzər dənizinin cənubundan ötür keçməklə gedən quru ticarət yolundan daha qısa və təhlükəsiz idi. Yazılı qaynaqların məlumatları əsasında hesab etmək olar ki, Böyük ipək yolu vasitəsilə daşınan şərq malları antik ənənədə Oks adlandırılan Amu-Dərya çayı vasitəsilə onun aşağı axarlarına gətirilir, buradan təxminən 850-900 km məsafədə Xəzər dənizinin sahillərinə daşınır və Xəzər dənizi vasitəsilə Kür çayının mənsəbinə çatdırılırdı. Heç şübhəsiz gəmiçilik üçün yararlı olan Oks çayı vasitəsilə 850-900 km məsafəni quru yola nisbətən daha sürətlə qət etmək mümkün olurdu. Hərçənd, yuxarıda göstərdiyimiz kimi bir çox tədqiqatçılar Oks çayı vasitəsilə hərəkətin mümkün ola bilməyəcəyini, ümumiyyətlə çayın Xəzər dənizinə tökülməsi ehtimalını qəbul etmirlər. Lakin ötən əsrin 70-80-cı illərində aparılan tədqiqatlar Oks çayının e.ə. VIII-VII əsrlərdən eramızın IV əsrinədək Xəzər dənizi istiqamətində bolsulu şəkildə axdığını və gəmiçilik üçün əlverişli olduğunu inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirdi (17, s.148). Hesab edirik ki, Hindistan və Çindən gətirilən mallar təkcə Oks çayı vasitəsilə deyil, həm də çay boyunca quru yol vasitəsilə Xəzər dənizinin əlverişli sahillərinə çatdırıla bilərdi. Güman etmək olar ki, xüsusilə Oks çayının bolsulu olmadığı və gəmiçilik üçün az yararlı olduğu bəzi vaxtlarda bu quru ticarət yolu daha mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hər halda bu yol vasitəsilə daşınan mallar yenə də Qara dəniz sahillərinə Xəzər dənizinin cənubundan ötür keçən Hirkaniya-Midiya-Atropatena-Armeniya marşrutu üzrə quru yollara nisbətən daha tez çatdırıla bilərdi. Məlumdur ki, müasir xəritədə Amu-Dərya çayı məhz Aral gölünə töküldüyü mənsəbinə yaxın ərazidə 60° və 52° uzunluq dairəsi ilə 50° və 40° en dairələri arasındakı meridianlarda Xəzər dənizinə daha çox yaxınlaşır (18). Bu isə o deməkdir ki, Amu-Dərya çayının mənsəbinə gətirilən mallar hətta quru yolları vasitəsilə belə, Xəzər dənizi sahillərinə, buradan isə dənizi üzüb keçməklə Qara dəniz sahillərinə alternativ yollardan daha tez çatdırıla bilərdi. Oks çayı boyunca quru yolun olması ehtimalını mənbə materialları da təsdiq edir. Belə ki, bununla bağlı Çin mənbələri bizim köməyimizə çatır. Mötəbər qaynaqlardan biri hesab edilən Sıma Tsyanın Şi Tsizi (Tarixi qeydlər) əsərinin 123-cü fəslində Ansi (Parfiya) ölkəsinin təsviri verilirəkən Quy-Şuy (Amu-Dərya) çayı sahillərində yaşayan tacirlərin su və quru yolları vasitəsilə qonşu ölkələrlə bəzən hətta min li məsafədə ticarət aparmalar haqqında qiymətli məlumatlar vardır (22, s.151). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu məlumata istinad edən Dağıstan tədqiqatçısı M.Hacıyev mexaniki səhvə yol verərək Şi Tsizinin 127-ci fəslinə istinad etmişdir (4, s.103). A.Vyatkinin redaktorluğu altında edilən tərcümədə isə Quy-Şuy çayı sahilində yaşayan tacirlərin *arabalar və qayıqlardan* (fərqləndirmə - N.Zeynalov) istifadə edərək öz mallarını bəzən min li məsafəyə qədər apardıqları aydın şəkildə qeyd edilmişdir (23, s.202). Qədim Çin ölçü vahidi olan 1 li təxminən 360 addım və ya 450 metrədən çox məsafə demək idi (16, s.223). Məlumdur ki, Tarixi Qeydlər əsəri Sıma Tsyan tərəfindən e.ə. II-I əsrlərdə qələmə alınmışdır bu da həmin ticarətin ən qızgın dövrünə təsadüf edir və antik müəlliflərin məlumatları ilə bir-birini tamamlayır. Buradan isə aydın olur ki, Amu-Dərya boyunca Şərq malları ilə ticarət edən tacirlər çox uzun məsafələrdə gedib çıxırdılar. Xəzər dənizini üzüb digər sahilinə keçməyə gəlincə isə Herodotun məlumatından görünür ki, bu, ən çoxu 8 gün vaxt ala bilərdi (Herod, I, 203).

Maraqlıdır ki, Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolu əsasən Roma imperiyasının maraq dairəsində idi. Hesab etmək olar ki, bu marağın həm də siyasi motivləri olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Xəzər dənizinin cənub sahillərindən keçən ticarət yolları Parfiya imperiyasının bilavasitə nəzarəti altında idi və e.ə. II əsrdə Roma ilə Parfiya hegemonluq uğrunda mübarizə aparırdılar, onda, Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolunun Roma üçün hansı əhəmiyyətə malik olduğu aydın olar. Oks çayı vasitəsilə Baktriya və Hindistanla aparılan ticarət yolu isə Parfiyanın nəzarətindən kənarda idi. Strabon yazır ki, “...Oks çayı parfiyalıların ölkəsinin yaxınlığından axır” (Strabo, XI,7,3). Deməli, Oks çayı Parfiyanın sərhədinə daxil deyildi. Həm də Strabon özünün bu məlumatında e.ə. II əsrdə yaşamış və “Parfiya tarixi” əsərinin müəllifi olan Artemitli Apollodora istinad edir, bu isə onun məlumatının mötəbər olduğunu göstərir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Strabonun, habelə bir sıra antik müəlliflərin məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan əraziləri antik dövrdə, eradan əvvəl son və eramızın ilk əsrlərində Şərqlə Qərb arasındakı beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir həlqəni təşkil etmişdir. Bu ticarət əlaqələrində əsas su arteriyası kimi Xəzər dənizi və Kür çayı mühüm rol oynamışdır. Yazılı qaynaqların məlumatlarının diqqətlə araşdırılması antik Qafqaz Albaniyası və İberiya vasitəsilə Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolunun nəinki işlək vəziyyətdə olduğunu, həm də böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut edir. Mənbələrdəki eyhamlar hətta Roma hakim dairələrinin bu su ticarət yolunda xüsusi marağının olduğunu və bu yolu nəzarətə almaq cəhdlərini biruzə verir. Qaynaqların məlumatları ilə tam sübuta yetirilir ki, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidi vasitəsilə şimala doğru uzanan quru ticarət yolu isə Ön Asiyalı həm də Azərbaycan əraziləri vasitəsilə Sarmatiya və Böyük Çöl zonasına bağlayan əsas həlqələrdən biri təşkil etmişdir. Bəzi erməni tədqiqatçıların fikirlərinə rəğmən hər iki ticarət yollarının işlək vəziyyətdə olması və böyük maraq doğurması müasir dövrdə olduğu kimi, antik dövrdə də Azərbaycanın tarixi torpaqlarının beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rolundan xəbər verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Бабаев И. Археологические следы Великого Шелкового пути на территории Азербайджана / Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути: Материалы международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMİ-ASİA, 2009, с. 21-24
2. Бартольд В.В. Работы по исторической географии. М.: Восточная литература, 2002, 711 с.
3. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности VII в. до. н.э. – VIII в. н.э. М.: Восточная литература, 1999, 359 с.
4. Гаджиев М.С. Между Европой и Азией: Из истории торговых связей Дагестана в албано-сарматский период. Махачкала: Института истории, археологии и этнографии ДНЦРАН, 1997, 154 с.
5. Гаджиев М.С. Страбон о караванной торговле аорсов / Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути: Материалы международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMİ-ASİA, 2009, с. 25-30
6. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа: История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, лувийцы, протоармяне. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1968, 264 с.
7. Ефремов Н.В. К вопросу о торговых путях в восточном причерноморье в эллинистический период, или об историческом мифе // Проблемы истории, филологии, культуры, № 3(37), 2012, с. 3-27
8. Маджидов О.Ш. Куда впадала река Амударья: палеогеографическое исследование // Центральноазиатский журнал географических исследований, 2021, №3-4, с. 45-54
9. Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н.э. – XV в. н.э.). Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1954, 347 с.
10. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв.). Баку: Нурлан, 2003, 198 с.
11. Наджафова И. О роли Каспия в международной торговле (по Страбону) / Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути: Материалы международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMİ-ASİA, 2009, с. 78-83
12. Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ. М.: Восточная литература, 1997, 343 с.

13. Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ. М.: Восточная литература, 2013, 343 с
14. Расулова М.П. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. – III век н.э. Баку: Мутарджим, 2008, 228 с.
15. Страбон Страбон и его “География” в кн. География в 17 книгах / пер., стат., и коммент. Г.А.Стратановского. М.: Наука, 1964, с. 775-790
16. Страны Страны и народы Востока: Дальний Восток. Выпуск XIII / под общей ред. Д.А.Ольдерогге. М.: Наука, 1982, 243 с.
17. Тезджан М. Торговля с Востоком в эллинистический и римский периоды и борьба за восточно-западную торговлю на Кавказе // Кавказ и глобализация, 2012, том. 6, выпуск 4, с. 142-158
18. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. IV в. н.э. М.-Л.: АН СССР, 1959, 391 с.
19. Физическая карта Евразии / *Elektron resurs* / <http://bigkarta.ru/evrazia/evrazia-fiz.jpg>
20. Braund D. Georgia in antiquity: a history of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 bc – ad 562. Oxford: Clarendon press, 1994, 359 p.
21. Tarn W.W. Patrocles and the Oxo-Caspian trade route // The Journal of Hellenic Studies, 1901, volume XXI, pp. 10-29
- Mənbələr:**
22. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех томах. Том 2. М.-Л.: АН СССР, 1950, 333 с.
23. Сыма Цянь Исторические записки: Ши Цзи: В 9-ти томах: Том IX / пер. с китайского, коммент. под ред. А.Р.Вяткина (Памятники письменности Востока: осн. в 1965 г.; XXXII, 9) М.: Восточная литература, 2010, 623 с.
24. Aelian Claudius. On the characteristics of animals: In three volumes. Vol III, books XII-XVII / with an Eng. translation by A.F.Scholfield. Cambridge: Harvard University Press, MCMLIX, 445 p.
25. Arrian. Anabasis Alexandri: In two volumes. Vol I, books I-IV / with an Eng. translation by B.D.Robson. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXVII, 449 p.
26. Herodotus. History: In four volumes. Vol. I, books I-II / with an Eng. translation by A.D.Godley. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXXV, 504 p.
27. Josephus. Jewish Antiquities: In nine volumes. Vol. IX, books XVIII-XIX / with an Eng. translation by L.H.Feldman. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXV, 504 p
28. Lucan. The civil war (Pharsalia). Books I-X / with an Eng. translation by J.D.Duff. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXII, 638 p.
29. Pliny the Elder. Natural history: In ten volumes. Vol. II, libri III-VII / With an En. translation by H.Rackham. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXI, 664 p.
30. Ptolemy Claudius. The Geography / Translated and edited by E.L.Stevenson. New-York: Dover publication, 1991, 167 p.
31. Strabo. The Geography of Strabo: In eight volumes. Vol V, books X-XII / with an Eng. translation by H.L.Jones. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXI, 542 p.
32. Tacitus. The Annals of Tacitus / Edited with notes by G.H.Holbooke. London: Macmillan and CO. MDCCCLXXXII, 530 p.
33. Tacitus. The Histories: In four volumes. Vol. I, books I-III / with an Eng. translation by C.H.Moore. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXII, 479 p.

N. Zeynalov

Doctor of Philosophy in History, Associate Professor
Mingachevir State University

Summary: The presented article is dedicated to one of the actual problems of the historiography of the homeland - the role of the historical lands of Azerbaijan in international trade relations based on the information of the ancient Greek geographer Strabon and other ancient authors. Throughout the centuries, trade relations played a major role in the process of economic and cultural integration of Eastern and Western nations.

Key words: Historical Azerbaijan, Caspian Sea, Kura River, Caucasian Albania, Atropat Media, Black Sea, Iberia, Fasis River

Азербайджан в системе международных торговых отношений (античный период)

Н. Зейналов

доктор философии по истории, доцент
Мингячевирский государственный университет

Резюме: Представленная статья посвящена одной из актуальных проблем отечественной историографии – роли исторических земель Азербайджана в международных торговых отношениях на основе сведений древнегреческого географа Страбона и других античных авторов. На протяжении веков торговые отношения играли важную роль в процессе экономической и культурной интеграции народов Востока и Запада.

Ключевые слова: Исторический Азербайджан, Каспийское море, река Кура, Кавказская Албания, Атропатская Мидия, Чёрное море, Иберия, река Фасис

